

С. Я. Ольговський

КОЛЬОРОВА МЕТАЛООБРОБКА І КОЧОВА КУЛЬТУРА ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я КІММЕРІЙСЬКОГО ЧАСУ

У статті зроблено спробу прослідкувати розвиток традицій кольорової металообробки у Північному Причорномор'ї в ранньому залізному віці і співвіднести їх із змінами етнічного складу в регіоні. В IX ст. до н. е. в степовій смузі з'явилися перші кочовики, які користувались металевими вудилами із стременоподібними кінцями. В VIII ст. до н. е. приходить нова хвиля кочовиків, у яких в оздобленні коней були двокільчасті вудила. Разом з появою саме цих кочовиків відбуваються суттєві зміни у житті місцевого населення.

Ключові слова: киммерійці, осередок металообробки, карасукські старожитності, курган Аржан, Урарту, Мідія, Ассирія.

Бронзолivarне ремесло у Північному Причорномор'ї неодноразово ставало предметом ретельного вивчення, але при цьому намітилась певна хронологічна диспропорція. Наприклад, для доби бронзи можна відзначити праці, присвячені як загальним питанням, пов'язаним з металообробкою цього часу (Лесков 1974; Черняков 1985), так і конкретні дослідження металевих інвентарю з використанням науково-природничих методів, що значно розширювало коло питань, поставлених перед дослідником і можливості для їх вирішення (Черных 1976). Далі, через деякий час після відносного занепаду металообробного ремесла пізньобронзової доби обробка кольорових металів скіфо-античного часу виглядає абсолютно новим явищем, яке на перший погляд не має ніякого відношення до бронзолivarного ремесла попередньої доби, коли протягом IX і до кінця VIII ст. до н. е. на території України працювали майстри кардашинського осередка металообробки. Ці майстри, хоча і розпов-

сюджували свою продукцію в басейнах великих річок аж до поліської смуги, практично повторюючи ареал потужного інгуло-красно-маяцького осередка XIII—XII ст. до н. е., але здійснювалось це в значно меншому обсязі. В цілому ж, як відзначають дослідники стародавньої металургії, металообробне ремесло під час діяльності кардашинських майстрів переживає занепад, що слід пов'язувати із затуханням діяльності Балкано-Карпатської гірничо-металургійної області в кінці VIII ст. до н. е. (Черных 1976, с. 201). Діяльність цих майстрів остаточно згортається, не доживаючи до появи скіфів і до початку грецької колонізації Північного Причорномор'я (Черных 1976, с. 198), а саме в кінці VIII ст. до н. е. Але споживачами продукції кардашинських, як і завадово-лобойківських майстрів, були в основному землероби, а метал кочового населення в Степу досліджувався опосередковано і безсистемно, тільки як фоновий матеріал для визначення витоків металообробки скіфського часу.

Як на одну із самих примітних особливостей металообробки Північного Причорномор'я в межах кардашинського осередка, дослідники стародавньої металургії вказують на переорієнтацію зовнішніх зв'язків місцевого населення. Так, якщо для кардашинських ливарників було характерно розповсюдження продукції на захід від Дніпра, то для завадово-лобойківських — від Дніпра на схід (Черных 1976, с. 191). І хоча це відбилось більшою мірою на типології металевих речей, з початком використання науково-природничих методів у вивченні кольорових металів, досить помітними стали зміни і у відношенні джерел мідної сировини, якою забезпечувались кардашинські ливарники. Є. Н. Черных відзначає, що, хоча західні карпат-

ські мідні родовища, як і раніше, залишаються провідними, при цьому співвідношення металу окремих хімічних груп різко змінюється. Так зникає хімічна група Пб (правобережний метал), що було зумовлено припиненням діяльності цього осередка у Нижньому Подунав'ї. Зменшується доля карпато-трансільванської групи (КТ), хоча вона і залишається провідною. Але на противагу їм зростає відносно і абсолютне число виробів із східних груп металу Волго-Камський метал і Волго-Уральський метал, представлені в науковій літературі під індексами ВК і ВУ (Черных 1976, с. 188).

На відсутність власних витоків у виробництві пізньобронзових осередків для металообробки передскіфської доби вказує і Т. Б. Барцева. Однак, за її спостереженнями, метал цього часу має схожість із багатими сибірськими колекціями Мінусинської западини, зокрема із карасукськими бронзами (Барцева 1981, с. 16). І далі, підводячи підсумки своєму дослідженню, ця авторка відзначає відсутність генетичного зв'язку між металообробкою доби пізньої бронзи і наступною — кіммерійського і скіфського часу і вважає цю обставину «однією і особливостей раннього залізного віку, яка не знаходить пояснення». Сировинна база кольорової металообробки скіфського часу, за її словами, «займає неначе проміжну позицію між двома потужними гірничо-металургійними областями старовини — східною (сибірською) і західною (балкано-карпатською)». Говорячи про «проміжну позицію» передскіфської металообробки, Т. Б. Барцева дуже обережно відзначає провідну роль олов'яно-миш'якових бронз на Україні і на Північному Кавказі, але далі, запобігаючи будь яких припущень, а тим більше висновків, лише обережно відзначає, що «основа, на якій сформувалась кольорова металообробка перехідного часу на Україні, складна і багатогранна» (Барцева 1981, с. 89).

Таким чином, передскіфський або кіммерійський час в плані вивчення металу виглядає, певною мірою, хронологічною лакуною. Відзначаючи появу нових джерел сировини для місцевих ливарників в цей час, що свідчило про появу у Північному Причорномор'ї нових груп населення, автори навіть не намагалися пояснити це явище.

Але чи дійсно не можна пояснити вказану відсутність генетичного зв'язку між кольоровою металообробкою доби фінальної бронзи і передскіфського часу на початку раннього залізного віку і далі скіфського часу, як це стверджують Т. Б. Барцева і Є. М. Черних. І взагалі, чи ставили вони перед собою завдання пояснити це явище.

Є. М. Черних у своїй монографії (1976) достеменно вивчив діяльність основних осередків кольорової металообробки на території України в добу середньої і пізньої бронзи і завершив своє дослідження аналізом діяльності ливарни-

ків кардашинського осередка, що власне стало логічним завершенням даного дослідження і означало виконання поставлених завдань і досягненням кінцевого результату, а висновок про нові явища в галузі металообробки, які не мають пояснення, виглядає виключно як завершальна фраза, яка не потребує подальших тлумачень і, в кращому випадку, може розцінюватись як постановка завдань для наступних дослідників.

Монографія Т. Б. Барцевої (1981) являє собою дослідження металевих виробів скіфського часу із курганів Дніпровського лівобережжя. В першому ж розділі авторка дуже коротко розглянула метал передскіфського часу як фоновий матеріал, завдяки якому вона розраховувала знайти відмінності або схожі риси в металообробці двох періодів і по можливості визначити витoki металообробки у лівобережному лісостепу ранньоскіфського часу. Всі висновки Т. Б. Барцевої побудовані на результатах спектрального аналізу, що, безумовно, забезпечує точність висновків дослідження і високий рівень довіри до них. Але, оперуючи такими термінами, як «металургійна і хімічна група» металу, визначаючи походження первинного металу, автор робить спробу прив'язати окремі категорії виробів до конкретного ремісничого центру, але при цьому не враховує зміни етнічної обстановки в регіоні, які цілком закономірно зумовлювали суттєві зміни не тільки в типології інвентаря, але і в традиціях металообробного ремесла в цілому.

Які ж зміни проходять у Північному Причорномор'ї на початку раннього залізного віку.

Перш за все, слід враховувати остаточне виокремлення кочового скотарства як основи господарської діяльності для степових племен, що закономірно призвело до переміщення великих груп населення і до значних змін в розселенні племен у степовій і лісостеповій зонах. На початку I тис. до н. е. у Північному Причорномор'ї з'являються перші номади, культуру яких відразу пов'язали із історичними кіммерійцями.

У розвитку кіммерійської культури в свій час А. І. Тереножкін виділив два послідовних етапи — чорногорівсько-камишевахський і новочеркаський. В основу цієї періодизації було покладено речові комплекси із поховань IX ст. до н. е., досліджених ще у 1901 р. біля хут. Чорногорівка і у 1898 р. поблизу с. Камішеваха на Донбасі, а також із скарбу, знайденого у 1939 р. у м. Новочеркаськ, який на основі сокири кобанського типу датовано VIII — початком VII ст. до н. е. І хоча така хронологічна градація у деяких дослідників викликає сумнів, як основний аргумент до її недовіри, наводиться поховальний обряд (Бруяко 2005, с. 15). Для нас же важливі зміни металевого інвентаря, його типологічні і хіміко-металургійні характеристики.

У похованнях із чорногорівського і камишевахського курганів було виявлено уздечкові набори, до яких входили бронзові вудила із стременоподібними кінцями і стрижнеподібні псалії із трьома отворами у потовщеннях. Вудила ж із новочеркаського скарбу мали кінці у вигляді двох послідовно розташованих кілець, а псалій був з трьома боковими петлями і загнутою плоскою лопаттю. Проводячи аналогію цих виробів із речовими комплексами із протомеотського Миколаївського могильника в Адигеї, О. І. Тереножкін визначив практично абсолютні дати цих артефактів. Так чорногорівсько-камишевахські комплекси він датував в межах 900—750 рр. до н. е., а новочеркаські — 750—650 рр. до н. е. (Тереножкін 1976, с. 22). Із появою у Північному Причорномор'ї скіфів у VII ст. до н. е. знову з'явилися стременоподібні вудила, але хронологічний розрив із чорногорівськими вудилами майже в століття, на думку О. І. Тереножкіна, не дозволяв віднести їх до єдиного культурного прояву. Тобто із контексту можна зробити висновок, що новочеркаський уздечковий набір остаточно витісняє чорногорівські стременоподібні вудила, які не мають до скіфських вудил VII ст. до н. е. ніякого відношення.

Таким чином, двокільчасті вудила виглядають абсолютно іноваційними, вони несподівано з'являються в середині VIII ст. до н. е. і зникають на початку VII ст. до н. е. з приходом у Північне Причорномор'я скіфів. Проте О. І. Тереножкін висловив, на наш погляд, досить суперечливу думку. З одного боку він вважав, що «новочеркаський комплекс у порівнянні з чорногорівським лише на перший погляд постає перед нами як щось нове і наче чуже місцевим традиціям». Але це враження, на його думку, помилкове. Зумовлене воно «виключно тим, що раніше для нас залишалась невідомою періодизація і хронологія пам'яток пізнього передскіфського періоду і основи новочеркаського комплексу починають зароджуватись і формуватись ще на чорногорівській стадії». Але в той же час, відзначає О. І. Тереножкін, «кіммерійська культура на новочеркаському ступені виглядає як надзвичайно самобутня, своєрідна і навіть замкнута від зовнішнього світу» (Тереножкін 1976, с. 201).

Не зовсім зрозуміло, чи слід розуміти із висловлювання, що, не дивлячись на свої самобутність і своєрідність, новочеркаська ступінь сформувалась на місцевій чорногорівській основі? Тоді про яку самобутність і замкненість від зовнішнього світу може йти мова. Але В. Ю. Мурзін вслід за О. І. Тереножкіним також відзначає, що на території Північного Причорномор'я і рівнин Північного Кавказу на основі чорногорівських пам'яток простежується **поступове** (виділено мною — С. О.) формування новочеркаської культури пізніх кіммерійців (Мурзін 2014, с. 11). Але ніякі перехідні або

проміжні форми вудил між стременоподібними і двокільчастими, які б свідчили про **поступове** формування новочеркаської культури, нам невідомі.

Проте ситуація з двома типами вудил виявилась набагато складнішою. Так, наприклад, результати дослідження могильника другої половини VIII — початку VII ст. до н. е. на р. Фарс, що на Північному Кавказі, показали, що стременоподібні вудила продовжували використовуватись і після появи двокільчастих вудил (Лесков 1984, с. 150). І в подальшому це неодноразово підтверджувалось. Більше того, С. А. Махортих, крім стременоподібних і двокільчастих вудил, у Північному Причорномор'ї кіммерійського часу виділяє понад двадцять типів (!) вудил. Вони різняться і кількістю складових елементів, і оформленням зовнішніх кінців, які можуть бути овальними, круглими, трикутними, прямокутними, ромбічними, краплеподібними, D-подібними, а також комбінованими, коли, наприклад, один кінець вудил стременоподібний, а другий круглий. Але можливе комбінування і стременоподібного з двокільчастим кінцем (Махортих 2005, с. 31—32).

Майже всі ці вудила разом із стременоподібними знаходять собі аналогії в уздечкових комплексах із кургану Аржан на Алтаї, який автори розкопок відразу датували VIII—VII ст. до н. е. (Грязнов, Маннай-Оол 1973). Але О. І. Тереножкін, проаналізувавши деталі цих наборів і знахідку кинджала карасукського типу, синхронізував час спорудження кургану Аржан із чорногорівськими старожитностями і датував його IX—VIII ст. до н. е. (Тереножкін 1976, с. 210). І тільки двокільчасті вудила на цьому фоні дійсно виглядають іноваційними і оригінальними, далекими від місцевих традицій. Вони не знаходять собі аналогій у Північному Причорномор'ї і не зрозумілі сумніви О. І. Тереножкіна відносно самобутності і замкнутості новочеркаських комплексів, а також в чому цей автор бачив основу в чорногорівських старожитностях, на якій вони неначе б то сформувались.

З появою металевих уздечкових наборів відбуваються зміни і в житті землеробського населення Північного Причорномор'я, причому ці зміни можна поетапно співвіднести з появою чорногорівських і новочеркаських комплексів. У IX ст. до н. е. з появою стременоподібних вудил на лісостеповому правобережжі Дніпра відбувається заміна білогрудівської культури на чорноліську. Не загострюючи увагу на динаміці і особливостях цього процесу, слід відзначити, що в розвитку чорноліської культури намічається два етапи, які хронологічно співпадають з етапами кіммерійської культури в Степу. В IX—VIII ст. до н. е., тобто в чорногорівський час, в матеріалах чорноліських поселень немає слідів місцевого ковальського ремесла і

металообробки. Зате із середини VIII ст., з появою новочеркаських комплексів вони стають масовими. Крім того, розташовані в більшості на рівнинних місцевостях і низинних терасових берегах, чорноліські поселення в цей час переносяться на підвищення і укріплюються ровами, валами і частоколами. Також максимально використовуються природні захисні елементи — яри, крутояри тощо. Стосується це, в першу чергу, городищ в південній частині правобережного лісостепу, на межі із степом, тоді як північніше життя протікало спокійно в неукріплених поселеннях (Тереножкін 1961, с. 40). Тобто щось примусило землеробів саме південних лісостепових областей потурбуватися про свою безпеку.

Із IX ст. до н. е. пов'язані зміни і напрямків зовнішніх зв'язків землеробського населення Подніпров'я. Разом із появою стременоподібних вудил в Степу, на території чорноліської культури з'являються речі сибірського походження. Це, наприклад, бронзові прикраси у вигляді вісімкоподібних бляшок, походження яких О. І. Тереножкін пов'яже із карасукською культурою, а також знайдений у Києві бронзовий кинджал із обламаним і напівзточеним лезом, наверх якого прикрашено фігуркою ведмеда із звисаючими лапами (Тереножкін 1961, с. 202, 186). Кинджал такого типу було знайдено в кургані Аржан на Алтаї (Грязнов 1980, с. 22, рис. 11: 3).

Із всього викладеного можна заключити, що проникнення протоскіфських племен у Північне Причорномор'я почалось набагато раніше VII ст. до н. е. і знайомство місцевого населення із скіфською культурою проходило поступово. Поява стременоподібних вудил у IX ст. до н. е. слід пов'язувати з першим міграційним імпульсом зі сходу носіїв ранньоскіфської культури типу Аржан. Як складались відносини між новим населенням і місцевими землеробами, сказати важко. Принаймні ніякого руху і слідів військових зіткнень ні в Степу, ні у Подніпров'ї для цього часу не спостерігається, і відносини, напевно, були відносно мирні.

Інша справа, коли в середині VIII ст. до н. е. з'явилися новочеркаські комплекси. По-перше, в степовій зоні остаточно припинила існування білозерська землеробська культура; по-друге, припинилась діяльність кардашинського осередка металообробки, орієнтованого на балкано-карпатські і карпато-трансільванські мідні родовища; по-третє, змінилась топографія чорноліських городищ, а деякі з них взагалі припиняють своє існування, а на їх місці виявляються сліди пожеж, що слід пов'язувати з появою тут войовничих кочовиків. І, нарешті, в лісостеповій зоні з'явилися воїнські поховання вершників, супроводжені двокільчастими вудилами. Все свідчить про появу у VIII ст. до н. е. нових кочовиків, у яких відносини із землеробським населенням не склались. Простежується явне

прагнення кочовиків підкорити собі місцеві осілі племена з їх розвиненою землеробською, а можливо і ремісничою інфраструктурою.

На лівому березі Дніпра в кінці доби бронзи — на початку раннього залізного віку мешкали племена бондарихінської культури, які, знову ж таки, в середині VIII ст. до н. е. чомусь мігрують на північ, а їхню територію частково займають правобережні чорноліські, які під тиском носіїв новочеркаської культури почали не тільки укріпляти свої поселення на традиційній території, але і частково переселились на лівий берег Дніпра. Принаймні заснування Кншинівського городища в середній течії Псла і Західного укріплення Більського городища дослідники пов'язують саме з переселенням на схід певної частини племен чорноліської культури (Ковпаненко 1967, с. 49).

Ми нічого не можемо сказати про взаємовідносини носіїв чорногорівської і новочеркаської культур, але і моментальної механічної заміни однієї культури іншою не було. Новочеркащі не витіснили чорногорівців і не знищили їхню культуру, про що свідчить одночасне побутування вудил типу Аржан і двокільчастих вудил вже після VIII в. до н. е. Але носії новочеркаської культури були явно агресивніші і войовничі, що ніяк не пов'язується з пошуками ефемерної основи у чорногорівській культурі, на якій начебто сформувалась культура новочеркаська.

У цьому відношенні доречно згадати спостереження Т. Б. Барцевої відносно зв'язку металу проміжної пори із східними (сибірськими) родовищами і схожості українських олов'яно-миш'якових сплавів з північнокавказькими (Барцева 1981, с. 11, 89). І хоча авторка не співвідносить ці групи металу з чорногорівськими або новочеркаськими бронзами, для неї це все метал перехідної пори, цілком правомірно припустити, що метал східного походження слід пов'язувати і за типологічними, і за хіміко-металургійними характеристиками з населенням чорногорівського етапу. Говорячи ж про кавказькі миш'якові сплави, слід відзначити речі кавказького походження в новочеркаських комплексах. Це, наприклад, та же кобанська сокира із новочеркаського скарбу, а також тонкостінні бронзові посудини кобанського типу з боковими ручками з «вухками» у верхній частині. Такі посудини відомі, у похованнях з двокільчастими вудилами, наприклад, біля с. Квітки Корсунь-Шевченківського р-ну (Ковпаненко, Гупало 1984, с. 53, рис. 9), а також в матеріалах чорноліських поселень другого етапу, наприклад, на Тарасовій горі біля с. Жаботин (Тереножкін 1976, с. 70). Із цього виходить, що кавказькі сплави слід пов'язувати з новочеркаськими виробами і є всі підстави походження новочеркаських старожитностей пов'язувати з Північним Кавказом. Тобто чорногорівський і новочеркаський етапи киммерійської культу-

ри представлені різними етнічними групами і ніякої основи для формування новочеркаського ступеня в чорногорівському етапі немає. Розкриття ж процесу формування новочеркаської культури на Північному Кавказі і виявлення причин її міграції у Північне Причорномор'я не входить в задачу даної праці.

Цікаво відзначити, що саме у другій половині VIII ст. до н. е., тобто майже разом з появою новочеркаських старожитностей у Північному Причорномор'ї, з'являються писемні згадки про кіммерійців. І це не тільки розпливчасті і опоетизовані свідчення із гомерівських «Іліади» та «Одіссеї», а чітко датовані події у Малій Азії, в яких брали участь кіммерійці. Так в період 722—715 рр. до н. е. кіммерійці розгромили армію урартрійського царя Русі I, сина Аргішти, що дуже зацікавило ассирійського царя Саргона II, в архіві якого було виявлено шість глиняних табличок із шпигунською інформацією про кіммерійське військо. І мабуть не випадково після поразки Русі I, скориставшись послабленням Урарту, Саргон II у 714 р. до н. е. пішов війною на цю країну. А між 676 і 671 рр. до н. е. вже кіммерійський ватажок Теушпа потерпів поразку від ассирійського царя Асархаддона (Иванчик 1996, с. 60). Але цікаво, що в рік поразки Теушпи кіммерійці також згадуються як найманці в ассирійській армії, а потім між 676 і 674 рр. до н. е. вони розгромили малоазійську державу Фрігію (Дьяконов 2008, с. 250).

Згадуються кіммерійці у зв'язку із повстанням трьох мідійських провінцій проти Асархаддона у 673 р. і цікаво, що разом з ними на боці повстанців вже виступали скіфи. Але шляхом династичного шлюбу скіфського вождя Паргату (у Геродота Прототія) із донькою ассирійського царя в лавах повстанців стався розкол і повстання припинилось.

Із цього слід заключити, що у Малій Азії діяли окремі кіммерійські загони, які, ймовірно, не були пов'язані між собою. У 30-х рр. VII ст. до н. е. у Малій Азії знову з'явилися скіфи. Це було нове вторгнення, чи це були нащадки скіфів Прототія сказати важко. Вони пронесли по всій Малій Азії і дійшли до Єгипту. В ході цієї навали скіфи остаточно розгромили кіммерійців (Садаев 1979, с. 156). Принаймні після VII ст. до н. е. більше ніяких писемних свідчень про цей народ немає. Зникають у Північному Причорномор'ї і старожитності новочеркаського типу і відзначається, як було вже сказано, повна відсутність наслідування у розвитку традицій кольорової металообробки кіммерійського і скіфського етапів (Барцева 1981, с. 90).

У світлі викладених подій постає ряд питань, пов'язаних з інформацією Геродота про появу скіфів у Північному Причорномор'ї і втечу кіммерійців із цього регіону. Стародавній автор повідомляє, що скіфи зайняли країну без насе-

лення, оскільки кіммерійці утікали двома напрямками — через Дністер на Балкани і через Кавказ. Скіфи ж переслідуючи кіммерійців по східному схилу Кавказьких гір, потрапляють у Малу Азію, де володарюють 28 років, займаючись розбоем і грабуючи місцеве населення. Вони навіть доходять до кордонів Єгипту, але Фараон Псамметіх виїхав їм назустріч і відкупився дарами. Володарювання скіфів скінчилось, коли мідійський цар Кіаксар хитрощами отруїв їхніх ватажків на бенкеті і обезголовлене військо повернулось додому.

Однак, як було вище сказано, вперше ми зустрічаємо скіфів у Малій Азії у зв'язку із мідійським повстанням проти Ассирії у 663 р., коли вони виступають разом із кіммерійцями на боці повстанців (Пиотровский 2011, с. 154). На чолі скіфів стоїть Прототій. Ці ж скіфи могли потрапити і до Єгипту, оскільки фараон Псамметіх почав самостійно царювати у 664 р. до н. е. і однією із його заслуг, як відзначається в стародавніх анналах, був захист країни від нападу скіфів.

Далі, у 625 р. скіфи разом із мідійцями зруйнували урартрійську фортецю Тайшебаїні, а у 612 р. ассирійську фортецю Ніневія (Пиотровский 2011, с. 156). Таким чином, вигнання скіфів могло відбутись тільки після 612 р., але не пізніше 610 р. до н. е., оскільки це останній рік правління Псамметіха. Цьому не суперечать і роки правління Кіаксара — 625—585 рр. до н. е. і за самими скромними підрахунками виходить, що скіфи перебували у Малій Азії більше п'ятидесяти років, що ніяк не співпадає із інформацією Геродота, згідно з якою скіфи на чолі з Мадіесом, сином Прототія витіснили кіммерійців з Європи і, переслідуючи їх вдерлись у Мідійську землю (I, с. 103).

А з цього можна заключити, що скіфи вторгались у Малу Азію мінімум два рази. У Геродота ж була інформація лише про останній похід, під час якого і були остаточно розгромлені кіммерійці, яких ми схильні ототожнювати з носіями новочеркаської культури. Це не означає, що походи в Малу Азію здійснювали північночорноморські кіммерійці. Логічніше припустити, що кіммерійська культура, яка склалась в середині VIII ст. до н. е. на Північному Кавказі, розповсюджувалась в напрямку Малої Азії і у Північне Причорномор'я.

ЛІТЕРАТУРА

- Барцева, Т. Б. 1981. *Цветная металлообработка скифского времени*. Москва: Наука.
- Бруяко, И. В. 2005. *Ранние кочевники в Европе X—V вв. до Р. Х.* Кишинев: Высшая антропологическая школа.
- Грязнов, М. П., Маннан-оол, М. Ч. 1973. Курган «Аржан» — могила царя раннескифского времени. *Ученые записки Тувинского НИИ языка, литературы и истории*, XVI, с. 191-204.
- Грязнов, М. П. 1980. *Аржан*. Ленинград: Наука.

Дьяконов, И. М. 2008. *История Мидии*. Санкт-Петербург: СПбГУ.

Иванчик, А. И. 1996. *Киммерийцы*. Москва: Институт Африки РАН.

Ковпаненко, Г. Т., Гупало Н. Д. 1984. Погребенные воина у с. Квитки в Поросье. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Вооружение скифов и сарматов*. Киев: Наукова думка, с. 39-58.

Лесков, А. М. 1974. О хронологическом соотношении памятников начала железного века на юге Европейской части СССР. В: Лесков, А. М., Мерперт, Н. Я. (ред.). *Древности Евразии в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 143-178.

Мурзин, В. Ю. 2014. *Скифская проблема глазами автора*. Киев: О. Филлюк.

Пиотровский, Б. Б. 2011. *История и культура Урарту*. Санкт-Петербург: СПбГУ.

Садаев, Д. Ч. 1979. *История древней Ассирии*. Москва: Наука.

Тереножкин, А. И. 1961. *Предскифский период на Днепровском Правобережье*. Киев: АН УССР.

Тереножкин, А. И. 1976. *Киммерийцы*. Киев: Наукова думка.

Черных, Е. Н. 1976. *Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР*. Москва: Наука.

REFERENCES

Bartseva, T. B. 1981. *Tsvetnaia metalloobrabotka skifskogo vremeni*. Moskva: Nauka.

Bruiako, I. V. 2005. *Rannie kochevniki v Evrope X—V vv. do R. Kh.* Kishinev: Vysshiaia antropologicheskaia shkola.

Griaznov, M. P., Mannan-ool, M. Ch. 1973. Kurgan «Arzhan» — mogila tsaria ranneskifskogo vremeni. *Uchenye zapiski Tuvinskogo NII iazyka, literatury i istorii*, XVI, s. 191-204.

Griaznov, M. P. 1980. *Arzhan*. Leningrad: Nauka.

Diakonov, I. M. 2008. *Istoriia Midii*. Sankt-Peterburg: SPbGU.

Ivanchik, A. I. 1996. *Kimmeriitsy*. Moskva: Institut Afriki RAN.

Kovpanenko, G. T., Gupalo N. D. 1984. Pogrebenie voina u s. Kvitki v Porose. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Vooruzhenie skifov i sarmatov*. Kiev: Naukova dumka, s. 39-58.

Leskov, A. M. 1974. O khronologicheskom sootnoshenii pamiatnikov nachala zheleznoogo veka na iuge Evropeiskoi chasti SSSR. In: Leskov, A. M., Merpert, N. Ia. (ed.). *Drevnosti Evrazii v skifo-sarmatskoe vremia*. Moskva: Nauka, s. 143-178.

Murzin, V. Iu. 2014. *Skifskaiia problema glazami avtora*. Kiev: O. Filiuk.

Piotrovskii, B. B. 2011. *Istoriia i kultura Urartu*. Sankt-Peterburg: SPbGU.

Sadaev, D. Ch. 1979. *Istoriia drevnei Assirii*. Moskva: Nauka.

Terenozhkin, A. I. 1961. *Predskifskii period na Dneprovskom Pravoberezhie*. Kiev: AN USSR.

Terenozhkin, A. I. 1976. *Kimmeriitsy*. Kiev: Naukova dumka.

Chernykh, E. N. 1976. *Drevniaia metalloobrabotka na Iugo-Zapade SSSR*. Moskva: Nauka.

S. Ya. Olgovskiy

NON-FERROUS METALWORKING AND NOMADIC CULTURE OF THE NORTHERN BLACK SEA CIMMERIAN

The article attempts to trace the development of non-ferrous metalworking traditions in the Northern Black Sea region in the early Iron Age and to correlate them with changes in the ethnic composition of the region. In the IX century BC. The first nomads appeared in the steppe zone, who used metal rods with stirrup-like ends. In the VIII century BC. BC comes a new wave of nomads, who in the decoration of horses were two-ringed rods. Along with the emergence of these nomads there are significant changes in the lives of the local population. First of all, the agricultural tribes of the Belozersky culture disappeared in the steppe, the forest-steppe farmers of the Chornolisky culture began to fortify their settlements on the border of the steppe and forest-steppe strip and partially migrated to the left bank of the Dnieper. Burials of horsemen-horsemen, accompanied by two-ringed fishing rods, also appear in the forest-steppe. At the same time, there are changes in the traditions of non-ferrous metals. If at the end of the Bronze Age the North Black Sea foundries used metal from Carpathian and Balkan sources, then with the advent of nomads first appeared metal from Ural and Siberian deposits, which corresponds to the Montenegrin stage, and then metal from the North Caucasus, which corresponds to the Novocherkassk stage. Drawing analogies with the antiquities from the Arzhan mound in the Altai, we can conclude that at the Montenegrin stage in the Northern Black Sea coast appeared the first early Scythian tribes, natives of Siberia and Altai, who displaced Belozertsy, and at the Novocherkassk stage there were nomads who can be considered the historical Cimmerians mentioned in ancient Greek and Asia Minor sources, and from whom the blacks and the Bondarikhins escaped. It was the Cimmerians of the Novocherkassk stage who fought the Urartian king Rus I in the Caucasus, and then supported the Median rebels against Assyria in 663 BC.

Keywords: Cimmerians, metalworking center, Karasuk antiquities, mound Arjan, Urartu, Mussel, Assyria.

Одержано 27.09.2021

ОЛЬГОВСЬКИЙ Сергій Якович, кандидат історичних наук, професор, Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна.
OLGOVSKIY Sergii Ya., Candidate of Historical Sciences, Professor, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine.
ORCID 0000-00028677-9312, e-mail: olgovskiy@online.ua.